

ОЛЯ ГНАТЮК, МИРОСЛАВ ЧЕХ
**ERRUR SI MUOVE – АБО НЕПЕРЕМОЖНІСТЬ
ДЕМОКРАТІЇ**

Третій том «Вибраних праць і документів» Ольґерда Іполита Бочковського завершує цей етап публікації досліджень українського соціолога. У томі вміщено менші за обсягом праці, філософські та політологічні есеї, політичну публіцистику, а також рецензії 1920–1930-х років. Якщо перші два томи мали на меті представити українському читачеві Бочковського як видатного вченого, то третій том є презентацією Бочковського як політичного мислителя і публіциста, громадсько-го діяча та есеїста. Завдяки цьому Ольґерд Іполит Бочковський постає перед читачем на повен зріст як один із системних українських мислителів, чий доробок і посил залишаються актуальними по сьогодні.

Думки Бочковського про націєтворчі процеси легко вписуються в контекст сучасних українських дискусій. Автор «Націології», міркуючи про виникнення і розвиток націоналізму різних націй – в сенсі ідеї побудови власної держави, а також націоналістичної ідеології (зокрема в її радикальному варіанті), – пишучи про націоналістичні партії, які цю ідеологію реалізували, ніколи не втрачав з поля зору українського питання. Він розглядав явища, характерні для того чи іншого регіону, у широкому контексті. Його міркування водночас універсальні, коли йдеться про процеси, – та детальні, коли мова про конкретні прояви національного руху чи націоналізму.

З української політичної та інтелектуальної історії міжвоєнного періоду стерто пам'ять про демократичні традиції з усією їхньою ідейною різноманітністю. Дискусії про українське націєтворення в українській та зарубіжній історіографії десятиліттями кружляють навколо обмеженої кількості ідей та постатей, серед яких на першому плані майже завжди опиняються або Дмитро Донцов, або В'ячеслав

Липинський. В Україні згадують про Ольгерда Іполита Бочковського вряди-годи, не надаючи йому особливого значення як політичному мислителю, обмежуючись трактуванням його спадщини як частини науки про націю. В еміграції натомість ця постать зовсім забута. Тим часом маємо справу з найвидатнішим українським соціологом націй, який не ховався у затишку робочого кабінету від громадської та політичної діяльності. За сучасними мірками він був українським публічним інтелектуалом, який все життя працював в еміграції, а проте не втрачав зв'язку з батьківщиною.

Свої основні праці Бочковський написав у тридцять років – період, позначений тріумфальним походом тоталітарних ідеологій як лівого, так і правого спрямування. У час «Чуми» (метафорична назва роману Альбера Камю) Бочковський залишався послідовником соціалізму і захисником демократії. Будучи повністю інтегрованим в інтелектуальне життя Заходу, він сформулював «українські відповіді» на загальноєвропейські виклики того часу. В цьому сенсі йому немає рівних серед українських інтелігентів міжвоєнної доби.

Під час Голодомору – найбільшої трагедії української історії ХХ ст. – Бочковський проявив найвищі інтелектуальні та етичні якості, кинувши виклик європейській громадській думці. Він був голосом протесту всіх українців поза межами УРСР. Зі сьогоднішньої перспективи можна сказати, що він був також голосом протесту винищених в СРСР українців. Кожна нація просто зобов'язана знати і шанувати такі постаті власної історії.

Другий мотив, яким ми керувалися, публікуючи науково-популярні та публіцистичні тексти Бочковського міжвоєнного періоду, – це актуальність його політичної есеїстики і публіцистики. Ясна річ, не всі його судження були безпомилковими, і далеко не всі прогнози збулися. Як приклад можна навести передбачення після парламентських виборів в Німеччині в листопаді 1932 року: Бочковський, базуючись на результаті виборів, в яких націонал-соціалісти отримали суттєво меншу підтримку, ніж два роки раніше, прогнозував спад значення нацистів у Німеччині. Проте в дійсності вже 30 січня наступного року Гітлер став канцлером Німеччини, що змінило хід європейської та світової історії. І все ж таки можна сказати, що головні ідеї Бочковського витримали випробування часом, і не лише завдяки тому, що сьогодні легко провести паралель між його часом та сучасністю.

Як у міжвоєнний час, так і нині Європа знаходиться в глибокій кризі; зростає політична вага популістів (Бочковський писав про «демагогічні сили»), що заперечують європейські цінності: демократію, верховенство права і права людини. Під сумнів ставиться доцільність політичного об'єднання Європи, міжнародна політика знову стає ареною боротьби національних егоїзмів, в багатьох країнах актуалізуються ідеології 1930–40-х років. Актуальність Бочковського ще й в тому, що він розумів виклики, перед якими постала не лише Україна, а і Європа, завдяки чому він може бути орієнтиром для сучасників.

Бочковський вважав українське питання «авангардом демократії на Сході Європи». В перших двох декадах ХХІ ст. українське питання знову стало центральним для майбутнього європейської демократії. У західній громадській і політичній думці, хай поволі, але дуже виразно проростає розуміння, що такі поняття, як «політичний європеець» і «демократ», вимірюються ставленням до російської агресії проти України. Продовжуючи допомагати Україні та залишаючи в силі санкції проти Російської Федерації, демократичний Захід не лише підтримує Україну, але й допомагає собі.

Під гаслом «захисту консервативних цінностей» Путін підтримує популістський і євроскептичний своєрідний «інтернаціонал», що ставить під сумнів не лише єдність, а й саме існування Європейського Союзу. Під сумнів поставлено навіть основний елемент міжнародної системи безпеки, яка сформувалася після Другої світової війни і розпаду ССРСР, себто непорушність державних кордонів.

Бочковський був переконаним «євроентузіастом». Він вважав, що тільки політична єдність Європи гарантуватиме тривалість миру і не допускати повторення жакіт, які принесла Перша світова війна. Він із радістю привітав ініціативу проведення конгресу панєвропейського руху (в одному з них взяв участь як член українського відділення цього руху). У своїй публіцистиці він наполягав на тому, що політичне об'єднання Європи має завершитися долученням України. З-посеред українських інтелектуалів та політиків Бочковський найкраще і найраніше висловив ідею інтеграції України з об'єднаною Європою, тому він міг би стати покровителем сьогоднішніх інтеграційних процесів.

Про об'єднання Європи як досягну політичну мету Бочковський писав у 1920-их роках. Наступна декада примусила його дещо змісти-

ти акценти – не відмовляючись від цієї далекосяжної політичної мети, він писав про кризу європейських цінностей. Окрему увагу присвячував молодому поколінню, яке опинилося в полоні тоталітарних ідеологій: більшовизму, фашизму і нацизму. Ці ідеології та політичні рухи Бочковський називав «сіямськими близнюками», вважаючи проявом хворобливих явищ в європейському повоєнному житті:

Патологія є неабияким чинником у наш час: більшовизм, фашизм, диктатуроманія, демократофобія, врешті, дуже модний і популярний націоналізм, – це все тільки різні прояви цієї суспільної патології нашої доби, явища – соціологічно беручи, – одного і того самого порядку, своїм походженням глибоко споріднені, хоч іноді та, на перший погляд, немов діаметрально протилежні, як, скажімо, більшовизм та фашизм.

Він зумів побачити не лише спорідненість більшовизму і фашизму, притаманну всім тоталітарним тенденціям, а і їхню взаємну залежність:

Більшовизм – це, власне, „незаконний” батько фашизму. Через це останній так охоче перебрав чимало політичної зброї із червоного арсеналу Москви, хоча сам визнає лише чорну барву політичної реакції.

За кілька років до початку Другої світової війни, у час, коли більшість політичних оглядачів застерігала від небезпеки, яку створює вісь «Рим–Берлін», Бочковський писав про «трикутник» «Москва–Рим–Берлін». Цей трикутник він вважав найбільшою загрозою, що може призвести до вибуху нової війни на Старому континенті.

Бочковський як соціал-демократ нещадно критикував ідеологію й практику ленінізму (більшовизму), вважаючи його різновидом тоталітаризму. Більшовизм в ідеологічному сенсі був для нього продуктом російського народництва та анархізму, а не західноєвропейського марксизму, і більше нагадував квазі-релігійний рух, ніж раціоналістичну філософію. Бочковський вважав, що більшовизм остаточно проявив свою суть під час Голодомору і наступу Москви на українську націю. Публіцист називав це «московським пан-націоналізмом», тобто крайньо правою ідеологією, яка

під прапором большевицького месіанізму таїть у собі отруту ленінського єзуїтизму в трактуванні національної справи.

Він дуже точно вказав на зламний момент, яким став листопадовий 1933 року об'єднаний пленум ЦК і ЦВК КП(б)У, коли боротьбу з «українським націоналізмом» було визначено як головну мету комуністів в УССР. Справді, ця директива пленуму на десятиліття закріпила колоніальний статус України в складі Советської імперії.

Не менш нещадно Бочковський критикував ідеологію нацизму та расизму. В нацизмі він вбачав смертельну загрозу для Європи, натомість расизм поставав як загроза в масштабах цілого світу. За тридцять років до славетної промови «Я маю мрію» Мартіна Лютера Кінга Бочковський писав: «Американська негрофобія – це щось гірше за європейський антисемітизм». Звісно, він мав на увазі антисемітизм першої третини ХХ століття, ще до Голокосту.

Чимало його статей і есеїв публікувало «Діло» – найвпливовіша щоденна газета Західної України. Політична публіцистика Бочковського зламу 1920 і 1930-их років друкувалася на сторінках еміграційних журналів та альманахів, що виходили у Чехословаччині. Інші – ті, які не могли пройти крізь сито польської та чехословацької цензури, а також цензури, запровадженої після захоплення III Рейхом Чехословаччини – вийшли друком в Канаді. Разом ці тексти віддзеркалюють весь спектр зацікавлень Бочковського як інтелектуала і громадського діяча. На жаль, тривалі пошуки архіву Бочковського, які було проведено в архівах України, Чехії, Польщі, США та Канади, не завершилися успіхом, якщо не рахувати листування, яке не увійшло до цього видання. Найімовірніше архів автора «Вступу до націології» був знищений після вступу Червоної Армії на територію Чехословаччини. Але не полишаємо надії на те, що нам або іншим дослідникам все ж таки пощастить натрапити бодай на уламки цього архіву. Особливо цінними були б з погляду історії науки рукописи праць, які готувалися до друку.

Публіковані у III томі тексти поділено на три розділи: «Науково-популярні праці», «Публіцистика» та «Рецензії та полеміки», згідно з тематичним та жанровим принципом, а не за хронологією написання самих текстів. Найбільший розділ, «Публіцистика», поділяється на вісім тематичних частин, що віддзеркалюють коло зацікавлень Бочковського як соціолога та політичного мислителя: «Проблеми націє-

творення», «Українські націєтворчі процеси», «Націєтворчі процеси в Західній Європі», «Творення модерної чеської нації», «Чесько-українські взаємини», «Об'єднана Європа», «Соціалізм, марксизм і більшовизм», «Демократія у кризі».

Раніші публікації Бочковського (до 1921 р.) належать до іншої історичної епохи – політичного формування українського національного руху початку минулого століття і доби Визвольних змагань 1917–21 рр., тому їх не публікуємо в цьому виданні, сфокусованому на міжвоєнному періоді. Крім того, до Першої світової війни Ольґерд Іполит Бочковський публікував статті здебільшого іншими мовами, передовсім чеською та німецькою. Залишається сподіватися, що це видання спонукає до зацікавлення цією надзвичайною постаттю і заохотить до всебічного вивчення його спадщини.

У наступній частині цієї передмови виокремлюємо ключові, на нашу думку, ідеї Бочковського, артикульовані в першій половині 1930-их років, коли він був на піку своєї активної участі в політичному та інтелектуальному житті.

Голос замучених голодом

«Голод на Україні» Бочковський написав у січні 1934 року на замовлення Українського Пресового Бюро в Лондоні, яке впродовж 1931–1939 років видавало бюлетні українською та англійською мовами, інформуючи про події в Україні, в українській еміграції та про все те, що прямо або опосередковано стосувалось України та українського питання в міжнародній політиці. Крім того, Бюро публікувало брошури та надавало підтримку виданням, які стосувались українського питання. Бюро було також місцем зустрічі для журналістів, дослідників і політиків, які цікавилися українським питанням, Центрально-Східною Європою та ССРСР. Бюро планувало перекласти «Голод на Україні» англійською і французькою мовами, але остаточно цей проект не був реалізований.

«Голод на Україні» – це третя праця, яка дає узагальнений образ трагічних подій в советській Україні та реакцій світу. Авторами попередніх двох також були учасники акції допомоги – Василь Мудрий, лідер УНДО, депутат польського Сейму і голова Ділового комітету Українського громадського комітету рятунку України¹, та Андрій Жук,

¹ В. Мудрий. Лихоліття України. – Львів, 1933.

один із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії та Союзу Визволення України². Праця ще однієї членкині допомогового комітету, Мілени Рудницької «Боротьба за правду про Великий голод» була опублікована на сторінках нью-йоркської «Свободи» 1958 року. Вона написана з відстані чверті століття і не може сприйматися як «документ доби», а радше як дослідження³, що, звісно, не применшує її цінності як представлення поглядів одного з найбільш активних учасників «Рятункової акції». У 1930-х роках Мудрий і Рудницька були активними політиками і депутатами польського парламенту, нато-мість Жук відійшов від активної політики, але він ангажувався в громадські справи, зокрема допомогу голодуючій Україні. Бочковський був членом еміграційної партії – Закордонної делегації Української соціал-демократичної робітничої партії. Представлена ними перспектива особливо важлива, бо на Голодомор і тотальний наступ Москви на Україну вони дивилися не лише як на гуманітарну катастрофу, але і як на політичну проблему.

Бочковський доповнив політичний вимір інтелектуальною глибиною і моральною рефлексією. У 1933–1934 рр. він опублікував два відкриті листи до Едуарда Ерріо та есей «Безхребетна Європа»⁴. Восени 1934 року на сторінках «Діла» з'явилася його стаття «Моральна інфляція нашої доби», яка була узагальненням етичного уроку Голодомору для європейської цивілізації⁵.

Бочковський розглядав Голодомор у контексті європейської історії XIX–XX століть і показав реакції на нього як ознаку кризи Європи – цивілізаційної і культурної спільноти, об'єднаної тими самими цінностями. Для Бочковського справжнім потрясінням була мовчанка і заперечування самого факту Великого голоду майже всіма західними державами і зокрема т. зв. « новою Європою » – лівою і ліберальною громадською думкою. Він ототожнював себе з « новою Європою » і тому не міг змиритися з тим, що європейська лівиця й ліберали запе-

² А. Жук. Рятункова акція для Великої України. – Львів, 1933.

³ Мілена Рудницька. Статті, листи, документи. / Упор. Мирослава Дядюк. – Львів, 1998.

⁴ О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. I. – С. 117–121.

⁵ Див.: О. І. Бочковський. Моральна інфляція нашої доби // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 34–45.

речували злочини московського більшовизму, натомість протестували проти нацистських репресій проти німецьких комуністів.

Давніше, – констатував він, – Європа реагувала на те, що й як сталося. Тепер її цікавить передовсім, де й у кого щось трапилося. Залежно від цього, вона або мовчить, або реагує. Злочин перестає бути злочином, кривда кривдою, утиск утиском, насильство насильством у зв'язку з тим, чи вони сталися, напр., у Москві або в Берліні, по цей чи по той бік совітського кордону⁶.

Бочковського особливо обурили слова Едуарда Ерріо⁷ про те, що «кампанія з вигаданим голодом на Україні» походить з Берліна:

Це нечуваний та безприкладний наклеп. Це поличник соткам тисячів жертв цьогорічного голоду на Україні! Це нічим і ніколи не виправдана образа трагічного стану національної неволі Радянської України!⁸

Повитуха і кума фашизму та нацизму

Проблему советського пропагандистського кліше про «голодову пропаганду з нацистського Берліна» українські соціал-демократи підняли на міжнародному форумі. Панас Феденко, лідер Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії, був членом виконкому II Соціалістичного Інтернаціоналу. 21–25 серпня 1933 року в Парижі відбулася надзвичайна Інтернаціональна соціалістична конференція, присвячена обговоренню «сучасних подій в країнах Західної Європи і, зокрема, в Німеччині». Їй передувало засідання виконкому (19–20 серпня), під час якого Феденко намагався звернути увагу колег на «страшну голодову політику російської окупаційної влади на Україні і вказав на факти голодної смерті й людодівства на українській землі, яка не так давно була “хлібною коморою” для Європи».

Виступаючи перед делегатами самої конференції, він переконував:

⁶ О. І. Бочковський. Безхребетна Європа // Вибрані праці та документи. – Т. 1. – С. 118.

⁷ Едуар Ерріо – колишній французький прем'єр-міністр, на зламі серпня і вересня 1933 року з пропагандивною метою відвідав СРСР; після повернення у Францію заперечував факт голодної смерті мільйонів людей.

⁸ О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. I. – С. 111.

Не слід забувати, що саме більшовизм дав фашистам зразок панування меншості над величезною більшістю населення. [...] Ленін та Сталін стали вже давно учителями для Муссоліні й Гітлера. [...] Гітлер, щоб здійснити свою «національну революцію», рубає голови своїх політичних противників; Сталін виморює голодом мільйони робітників і селян у СРСР, щоб було по його волі. [...]

Надія на єдиний фронт соціалістів із комуністичним Інтернаціоналом – це ілюзія. Москві не потрібний єдиний фронт із соціалістичним Інтернаціоналом. Сталін хоче знищити соціалістичний Інтернаціонал, бо він думає, що після знищення демократичного соціалізму прийде найкраща кон'юнктура для більшовизму⁹.

Українські соціал-демократи розпізнали суть політики СРСР щодо соціал-демократів і нацистів, які щойно прийшли до влади. Нагадаймо, що 1928 року VI Конгрес Комінтерну проголосив основним ворогом «світового робітничого руху» Другий Інтернаціонал – тобто соціалістів і соціал-демократів, – і назвав їх «соціал-фашистами». Прихід до влади нацистів не змінив цієї настанови; головним ворогом для Сталіна (мовою пропаганди – «світового робітничого руху») залишився надалі Другий Інтернаціонал. На початку квітня 1933 року президія Виконавчого комітету Комінтерну оприлюднила постанову про уроки, які комуністам, зокрема німецьким, потрібно зробити з перемоги гітлерівців: «Установление фашистской диктатуры в Германии является в конечном счете следствием социал-демократической политики сотрудничества с буржуазией в продолжение всего существования Веймарской республики»¹⁰. Місяцем раніше на позачерговому засіданні Пленуму ВККІ Дмитро Мануїльський, генеральний секретар

⁹ З «Повідомлення бюлетеня Закордонної делегації української соціал-демократичної робітничої партії про участь української делегації в Інтернаціональній соціалістичній конференції в Парижі. 21-25 серпня 1933 р.» та «Ми б'ємо в Великий дзвін...» // Голодомор 1932–1933 років очима українців діаспори. Документи з фондів ЦДАВО України. Упорядники: Н. В. Маковська (керівник), В. Г. Берковський, Н. В. Григорчук, К. І. Криворучко, О. Б. Пащенко, М. Ю. Хачетлова. – Київ: Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, 2008. – С. 48–51.

¹⁰ Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн 1919–1943. Документы. Составители: Г. М. Адибеков, Ж. Г. Адибекова, Л. А. Роговая, К. К. Шириня. – Москва: РОССПЭН, 2004. – С. 689.

Комінтерну, наголосив, що їхньою метою залишається «розгром соціал-демократії»¹¹. Цю настанову Кремль почав змінювати в середині 1934 року, коли за його наказом французькі комуністи стали пропагувати ідею «народного фронту» всіх сил політичної лівиці й центру для протидії «загрозі фашизму»¹².

Проте було вже пізно – нацисти стали надто сильні. У травні 1937 року Бочковський міг ставити лише риторичні запитання:

Чому замість того, щоб спільним фронтом з С-Д. партіями боротися проти загрози й небезпеки світової реакції та контрреволюції, більшовицький Комінтерн повів безоглядну боротьбу проти марксівського Соціалістичного Інтернаціоналу?! Чому Москва Леніна та Сталіна мільйони грошей викинула на розклад соціалістичних партій в Європі?! Чому вона підтримувала та стимулювала скрізь тактику комуністичних путчів, які промощували шлях для автократії та руйнували основи демократії, особливо ж в Осередній Європі (Угорщина, Югославія, Польща)?! Чому, зокрема, безглузда більшовицька тактика задушила молоду німецьку демократію й привела до влади Гітлера?! А чи не має „заслугу” московський путчизм, що паном ситуації в Італії став Мусоліні? Справді, дуже дивний той „марксизм”, що взяв на себе цю дивну роль повитухи та кума фашизму й нацизму, що скрізь люто й завзято поборює соціалізм та демократію!¹³

Об'єднали українців, німців, росіян, євреїв

У праці «Голод на Україні» Бочковський, після ретельного перерахування публікацій у світовій пресі, резюмував:

Світ був непогано поінформований про голодову катастрофу на Радянщині. Інша річ, що він не реагував активно на це лихоліття; не прийшов з фактичною допомогою населенню, що масово загинувало від голоду по той бік радянського кордону.

Зовсім по-іншому відреагувало українство поза межами ССРСР. Бочковський зазначив, що

¹¹ Там само. – С. 679.

¹² Там само. – С. 14.

¹³ О. І. Бочковський. Марксифобія та антисоціалізм в світлі критики // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 2. – С. 725.

[український протест] був стихійний, масовий, всенаціональний. Вороги українського народу й приятелі большевиків свідомо й тенденційно представляють цю справу так, немов за цим протестом стояли тільки консервативні або навіть просто реакційні елементи. Це неправда. Доказом цього може бути факт, що українські соціалістичні та радикальні й демократичні елементи взяли дуже активну участь в цій протестній протиголодовій акції, й то як у краю, так і на еміграції.

Ці слова допомагають зрозуміти, якому шаленому тискові піддавала «нова Європа» та агенти Кремля українську акцію допомоги: вже сам факт гуманітарної допомоги голодуючим у СРСР вважався «реакційним». В дійсності допомога мала винятково неполітичну форму – гуманітарної акції, зразком якої була допомога голодуючим в СРСР з 1921–22 рр.¹⁴

Ініціатива в цій справі належала українцям з-поза меж СРСР. У Львові 25 липня 1933 року було засновано Український громадський комітет рятунку України, до якого увійшли представники 44 культурницьких, громадських і господарських організацій. Комітет звернувся із закликом до цілого світу: «Биймо у великий дзвін на тривогу!». Проте щойно оприлюднений 27 липня (дата написання – 24 липня) пастирський лист Українського греко-католицького єпископату Галицької церковної провінції «Україна в передсмертних судорогах» сколихнув частину світової громадської думки.

Львівський комітет став координаційним центром для українських комітетів у різних країнах, зокрема в Польщі, Чехословаччині, Франції, США і Канаді. Значну активність проявили українські депутати з Румунії, які тісно співпрацювали з галичанами. Власний комітет у Польщі створили Українська соціал-радикальна партія і Українська соціал-демократична партія. Петлюрівський Український центральний комітет у Варшаві та його філії по всій Польщі відокремилися від цієї акції на вимогу польської влади. З Львівським комітетом співпрацювало натомість петлюрівське Об'єднання українських емігрантів з Парижа, а також Європейське об'єднання українських організацій на чужині, яке в 1931 році створила Організація українських націоналістів.

¹⁴ Справу допомогової акції в контексті політичної ситуації в Європі та політичних цілей СРСР ми представили в статті: Mirosław Czech, Ola Hnatiuk, «Reactions of Ukrainians to the Holodomor of 1932-1933 in Interwar Europe: New Discoveries and Sources». Стаття з'явиться друком 2020 р.

На міжнародному рівні допомогу акцію координував Міжконфесійний і міжнаціональний комітет допомоги голодуючим в ССРСР. Його створення ініціював у серпні 1933 року віденський кардинал Теодор Інніцер, до якого в цій справі звернувся митрополит Андрей Шептицький. Кардинал Інніцер очолив цей комітет, а заступником було обрано Евальда Амменде – лідера німців Естонії та діяча Міжнародного конгресу національних меншин (у 1935–36 рр. його генерального секретаря). Секретарем Комітету став о. Мирон Горникевич – парох греко-католицької парафії у Відні, довірена особа митрополита Шептицького. До комітету увійшов також головний рабин Відня, д-р Давид Файхтванґ. 16–17 грудня 1933 року цей комітет провів міжнародну конференцію, про яку ось що написав Бочковський:

З народів, що їх земляки в С.Р.С.Р. безпосередньо захоплені голодовою епідемією, були представлені українці, німці, росіяне, жи́ди. З міжнародніх організацій брали участь в ній «Європейська централія для церковної допомогової акції» (Женева), Світовий Союз для міжнародньої гуманітарної праці (Льондон), Світова допомогова акція меннонітів.

[...] Існують спеціальні національні організації, як наприклад, російська, німецька, жидівська, що інформують світ про долю своїх земляків під Совітами та допомагають їм. [...] Влітку у Львові [постала] всеукраїнська національна рятуноква акція, яка звичайно у першу чергу має на увазі загрожене голодною смертю українське населення під Совітами.

Наведені слова Бочковського, голови комітету допомоги у Чехословаччині, унаочнюють надзвичайність допомогової акції 1933–1934 років, коли вдалося об'єднати зусилля українських, німецьких і єврейських, а також російських емігрантських організацій для надання гуманітарної допомоги голодуючим в ССРСР. Це об'єднання було чимось унікальним; йому аж ніяк не сприяла тодішня ситуація в Європі з її наростанням ідеологічного і політичного протистояння. Допомогова акція відбувалася всупереч тискові, який чинили Совети та під їхнім впливом – уряди європейських держав, а також ліва і ліберальна громадська думка. Така співпраця потребувала спільного етичного, інтелектуального й політичного знаменника. З українського боку його як ніхто інший сформулював Бочковський.

Моральна інфляція нашої доби

Третій том «Вибраних праць і документів» відкриває саме есей «Моральна інфляція нашої доби», в якому автор розвинув думку, сформульовану в праці «Голод на Україні»:

Ми свідомі того, що живемо у тяжких часах загальної “моральної інфляції”, коли на політичній біржі щоденного життя зовсім обезцінені донедавна ще найбільші етичні цінності. [...] Ми віримо, що на голодове лихоліття мільйонів населення під Совітами відгукнеться Європа та Америка й що культурні народи прийдуть з міжнародною допомогою для порятунку країн, загрожених епідемічним голодом в радянському Союзі.

Європейські держави не прийшли з допомогою голодуючій Україні. Громадянське суспільство в цій ситуації мало дуже обмежені можливості допомоги. Через рік після написання праці про Голодомор Бочковський ще глибше збагнув масштаби європейської кризи. У Німеччині Гітлер отримав диктаторські повноваження, було заборонено діяльність політичних партій, а під час «ночі довгих ножів» фюрер знищив керівництво «коричневих сорочок» СА. У низці країн (Іспанія, Югославія, Естонія, Латвія, Литва) відбулися державні перевороти, які завершилися встановленням правих диктатур. У вересні 1934 року СРСР було прийнято до Ліги Націй. Бочковський розцінив це як «капітуляцію Європи, переляканої привидами небезпек гітлеризму, перед совітською потугою».

У січні 1934 року Францію сколихнув скандал Алекса Ставіскі [Serge Alexandre Stavisky] (емігранта з України), що показав величезну корупцію, якою були пронизані політика, великий бізнес і мас-медіа. На початку лютого на вулицях Парижа праві кола і військові зорганізували потужні антиурядові протести, які силою придушила влада. Через кілька днів окремих протест влаштувала лівиця, який також був придушений силою. Франція вступила у затяжку політичну кризу, якої фіналом було підписання урядом, сформованим Радикальною партією (її лідером був Едуард Ерріо), політичного і військового союзу із СРСР (2 травня 1935 року). У наступному році ліві партії за підтримки комуністів сформували уряд Народного Фронту. Гітлер це сприйняв як

відновлення французько-російського союзу з-перед Першої світової війни і пряму загрозу для III Рейху.

Аналізуючи тодішні події, суспільні та політичні процеси, що їх супроводжували, Бочковський дійшов висновку, що Європа поринула в кризу, подібну до подій V–VI століть, коли після падіння західної частини Римської імперії, нашествя варварів і «Великого переселення народів» на більшій частині континенту відбувся істотний цивілізаційний регрес. Це «історичне інтермеццо» – за висловом Бочковського – було часом «присмерку старих ідолів і шуканням нових богів». І тому таке важливе значення має правильний діагноз ситуації й називання основних елементів протидії екзистенційним загрозам.

Противаги Бочковський шукав в етиці, яку він будував на гуманістичній традиції та ідеалах свободи, рівності і братерства. Фундаментом було європейське Просвітництво. Однак Просвітництво було антиклерикальне, тому адепти європейської лівиці остерігалися всього, що могло їх єднати з консервативними силами. Але, як зауважив Бочковський, сучасна доба сформувала новий денний порядок, і став час об'єднання тих, хто сповідує базові цінності європейської цивілізації¹⁵.

Кризю Європи – на думку Бочковського – спричинили чотири фактори: Перша світова війна, революція як її наслідок, масовий аморалізм і економічна криза. Фрідріх Ніцше проголосив «переоцінку всіх цінностей», але під час війни і революції переоцінка трансформувалася в «знецінення усіх цінностей». Тому ключове значення має розуміння стану етики – «барометру громадської атмосфери кожної доби». Бо в основі сучасної суспільної патології «лежить програмовий аморалізм, що визнає лише одну етичну норму: “все дозволене”, – та свідомо відкидає всі накази гуманітарної етики, як вона склалася впродовж усієї історії людства».

¹⁵ У праці «Голод на Україні» Бочковський писав: «Але поза цією глухою й казенною Європою існує ще інша Європа, що не спроневірилася великим ідеям світової людяности та міжнародньої солідарности. Ця справжня Європа не була байдужою та живо відгукнулася на страшне лихоліття, яке лявіною спало торік на Україну. Відгукнулася передовсім через свою вільну пресу, але й через гуманну ініціативу та заклик до зорганізування міжнародньої рятувкової акції для України та сумежних радянських областей, захоплених також епідемічним голодом». Див.: О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 111.

Першим симптомом моральної інфляції Бочковський вважав зруйнування верховенства права, оскільки «політично та партійно згноблене судівництво – це найстрашніша карикатура юстиції». Другим – масове знецінення людського життя і відновлення старовинного культу крові, чого симптомом було повернення смертної кари (про необхідність скасування смертної кари Бочковський писав задовго до Першої світової війни). Третім – перемогу політики над наукою. Четвертим – розлад сімейного життя і злочинність серед дітей та молоді. П'ятим – «провокацію й конфідентство, що стали тепер, на жаль, майже побутовим явищем у політичному житті. Найстрашніше те, що це лихо захопило та роз'їдає також молодь, яка, заплутавшись у нетрях політичного авантюриництва, скочується іноді на дно найогиднішої азефщини». Шостим – відсутність реакції «культурного світу» на злочини більшовизму і «в обороні людських прав і проти сучасної зполітизованої юстиції та масового політичного терору, – є, мабуть, найсумнішим й найзагрозливішим проявом сучасної моральної інфляції». Сьомим – відсутність незалежної громадської думки і корумпованість медіа.

Який вихід бачив Бочковський із цієї ситуації? Він вважав, що проти моральної інфляції потрібно боротися, не гаючи часу, до цього покликана передовсім наука, якої «обов'язком є критикувати та демаскувати ту соціологічну альхемию, від якої безнадійно гине сучасна політика». Черговим кроком, на його думку, мало бути «очищення громадської думки і головно преси під багна політичного спекулянтства та скорумпованости. Це означає рішучу боротьбу проти громадського дефетизму та безхребетности».

Під час акції допомоги голодуючим в Україні політики з Галичини і Волині запропонували скликати Всеукраїнський національний конгрес, який мав би засвідчити життєздатність української нації перед загрозою знищення з боку комуністичної Москви та підтвердити загальнонаціональну ідею – державну незалежність. Ішлося також про те, щоби випрацювати політичну та ідейну платформу для українських демократичних сил. Підготовку до конгресу було ведено до початку Другої світової війни. Стаття Бочковського «Моральна інфляція нашої доби» була одним із програмних текстів, які мали створити аксіологічний фундамент для майбутнього конгресу¹⁶.

¹⁶ Підтримкою ідеї проведення конгресу була стаття «Національні конгреси...», яку Бочковський опублікував в вінніпезькому «Українському голосі» 1936 року (Див.: О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 331–334).

«А все-таки крутяться»

Ідеалами політичного «вчора» – діагностував Бочковський – були демократія й соціалізм, натомість «жертви сучасної кризи» рішуче відкидають демократію і соціалізм та «масово переходять до табору автократії й диктатури. Мовляв, демократія до нічого. Вона уміє лише руйнувати, але не може нічого збудувати». Як результат, «зневірені та дезорієнтовані життям зацьковані маси шукають, коли не порятунку, то принаймні якоїсь психічної наркози у містици та в ірраціональному, відкидаючи роздратовано політичну та суспільну логіку». А мільйони населення добровільно йдуть у «громадське кріпацтво, проклинаючи політичну волю».

Бочковський був водночас переконаним демократом і марксистом, за партійною належністю – соціал-демократом. Він підкреслював свою інтелектуальну спорідненість з «пізнім» Карлом Марксом і Фридрихом Енгельсом, коли вони апробували демократію і парламентаризм¹⁷. Він покликався на Карла Каутського, зокрема, на його погляди на національне питання (соціалізм не суперечить національному визволенню поневолених народів, а є його інтегральною частиною) і природу російського більшовизму (не марксизм, тільки азійська деспотія). Але передовсім він був учнем ліберала Томаша Гарріґа Масарика, чиї погляди на політику, суспільні відносини, майбутнє Європи і Росію повністю поділяв (за винятком лише українського питання)¹⁸.

Бочковського особливо тривожила тенденція згасання демократії в Європі. За кілька років після завершення Першої світової війни континентом прокотилася перша хвиля встановлення диктаторських режимів, чого найбільш яскравим прикладом була Італія. Друга хвиля пройшла в першій половині 1930-их років. Тож у Європі на момент аншлюсу Австрії (березень 1938 р.) було лише 12 демократичних держав, натомість тоталітарних або авторитарних – 15. І все ж таки на

¹⁷ Бочковський у статті «Марксофобія та антисоціалізм у світлі критики» писав: «Особисто я ніколи не був “правовірним марксистом”, але, ставлячись до нього критично, не можу заперечувати того великого та історичного значення, яке ця доктрина мала з одного боку в науці (політичній економії, історії, соціології), а з другого – в розвитку новочасного робітничого руху та в суспільному розкріпаченні трудящих мас» (Див.: О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 2. – С. 720).

¹⁸ Див. працю Бочковського «Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)»: О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. II. – С. 9–255.

запитання «Присмерк демократії чи, може, крах диктатур?» Бочковський відповідав:

Все свідчить про те, що післявоєнні диктатури є епізодичним хоробливим явищем дуже неспокійної нашої доби, так би мовити – свого роду політичним грипом, який минеться разом з патологічними причинами різних післявоєнних соціально-політичних ускладнень, що його викликали¹⁹.

Він помилявся – це не був «політичний грип», лише гостра інтоксикація всього організму, яка ледве не привела Європу до загибелі в горнилі Другої світової війни, що її спільно розв'язали III Рейх і Советський Союз. Для нацистської Німеччини війна справді виявилася «примусовим самогубством» (термін Бочковського), натомість ССРСР у результаті війни тільки зміцнив свої позиції. Розвал Советської держави відбувся еволюційно, в протистоянні із США під час Холодної війни, що забрало близько півстоліття. Але Бочковський був правий в головному – демократія справді «відродилася й відмолодилася на руїнах» сучасних йому диктатур.

Бочковський був переконаний, що «політично й еволюційно демократія є тим, чим є Коперників геліоцентризм в астрономії. Натомість – різні сучасні протидемократичні спроби, політичним виявом яких є диктатура, – це соціологічний анахронізм в дусі Птолемеєвого геоцентризму». Для нього ідеї демократії були непереможні, бо «демократія – практично, помимо усіх своїх помилок і недосконалости, найкраще забезпечує та уможливорює природній розвиток людського суспільства, особливо ж у новітній фазі європейської історії».

Він застерігав, що демократії лише як форми державного устрою недостатньо:

Справжня демократична політика мусить іти далі та глибше; мусить бути культурною, господарською та суспільною, бо інакше вона залишиться мертвою формою без живого змісту.

Він критикував французьку демократію за її однобічний політичний розвиток, який не супроводжується демократизацією суспіль-

¹⁹ О. І. Бочковський. Присмерк демократії чи крах диктатури? // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 2. – С. 754.

них, економічних і культурних відносин. У цьому відношенні Франція стоїть нижче від скандинавських країн, Чехословаччини, Фінляндії та Латвії.

Для Бочковського антидемократичність соціалізму – це «внутрішня суперечність, *contradictio in adjecto*». Цей посил він адресував тим численним адептам гасла про Москву як «столицю світового пролетаріату». Більшовизм насправді тотожний з «демофілією» («романтичний, а іноді навіть якийсь містичний культ народньої маси»), «демагогією» («хвороба..., що веде навпростець до тиранії та охлократії») і «демоманією» («сектантська, фанатична демагогія, з її руйнівницькими кличами на зразок “Грабуйте награбоване”»). Всі ці хвороби ведуть до ультрареволюційної та хворобливої «псевдodemократії», що завершується антидемократичною тиранією або диктатурою, «чого ми є свідками у нашу критичну добу».

Творчий соціалізм і поступовий націоналізм

Альтернативою більшовизму – переконував Бочковський, – не можна вважати «расоманію, зоологічний націоналізм, культ державної нації за рахунок пригноблених, піднесений до щабля якоїсь політичної теології», бо «це життєво загрожує можливості здорового й нормального національного розвитку для поневолених народів». Він наголошував:

Демократія є природнім союзником плебейських народів, що борються за своє визволення. Це мала б знати й не забувати молодь поневолених народів, що свій революційний захват та ідеалізм віддає тепер охоче на послуги реакційної диктатурофільської пропаганди та акції. Так проти своєї кращої волі вона є ворогом визволення свого народу й тихим, анонімним спільником його ворогів²⁰.

Бочковський намагався раціональними аргументами застерегти молоде покоління українців від насадження ідеології нацизму і фашизму на український ґрунт. Цьому він присвятив лівову частину своїх есеїв і публіцистики другої половини 1920-их і першої половини 1930-их років. Він довго не вступав у пряму полеміку з Дмитром Донцовим, яким захоплювалася значна частина молодого покоління, зокрема в Галичині, але його ключові тексти 1930-их років прочитуються саме

²⁰ О. І. Бочковський. *Eppur si muove* — або непереможність демократії // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 2. – С. 788.

як контра до Донцова, хоч насправді були відповіддю на панівні тоді тоталітарні ідеології більшовизму, фашизму і нацизму. Бочковський розвивав націологію, тобто соціологію націй, як академічну дисципліну, строго дотримуючись її правил. Саме тому він так багато місця присвятив проблемі відношення націй до соціальних класів, рас, географії, мови і культури²¹.

Наприкінці 1930-их років Бочковський опублікував текст «Донцовщина», в якому розвінчав цей феномен української політики. «Донцовщину» він розглядав як різновид європейського «пан-націоналізму» – «анемічний варіант європейської недуги, основною ознакою якої слід уважати певну атрофію умових здібностей масових її adeptів, паперовий здебільшого волюнтаризм, фразеологічний націоналізм, рабінський догматизм та наївний культ октавізму „печерної людини“». Різниця, – констатував він, – між Донцовим та Гітлером і Муссоліні зводиться до того, що український ідеолог – на відміну від своїх ідеологічних тезків – «є рабом пера, тамті горять вогнем живої крові, а п. Донцов пише свої статі жовчю розятреної печінки: тамті газардують своїм життям, коли п. Донцов працює завжди у літературному затишку. Але це є справа темпераменту, не більше...»²².

Есеї, присвячені Провансу та його культурі, а також студії, присвячені національному пробудженню малих народів Європи, були запереченням Донцовського «провансальства» як синоніму нездатності народів до самостійного національного буття. У трактуванні Донцова і його adeptів «провансальство» було особливо дошкульною критикою, направленою проти українського соціалізму, який відіграв ключову роль під час Визвольних Змагань 1917–1921 років. Донцов саме це вважав основною причиною поразки Української революції. Ці закиди Бочковський рішуче спростовував, бо «з рядів соціалістів вийшли найкращі націологи»: Михайло Драгоманов, Отто Бавер, Жорж Жорес, Хаїм Житловський, Володимир Левинський, Карл Реннер.

Він також нагадав, що ідею незалежності України першим обґрунтував соціаліст Юліан Бачинський («Україна Irredenta» з 1895 року).

²¹ Див.: О. І. Бочковський. Вступ до націології // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. II. – С. 603–940; Його ж. Нарід собі // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 46–76).

²² Див.: О. І. Бочковський. «Донцовщина» // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 2. – С. 817.

Гасло державної незалежності висунула соціалістична Українська революційна партія, натомість у роки Першої світової війни програму «відбудування державної самостійності українського народу» реалізував Союз визволення України, якого створення ініціювали соціалісти. Для Бочковського творчий соціалізм і поступовий (прогресивний) націоналізм –

це не вороги, але рідні брати одної матері – демократії, що привела їх на світ. Під її прапором вони мусять спільно й одностайно перебудувати сучасну хору Європу: завести в ній лад, мир, добробут і зліквідувати повоєнну недугу нашої доби: большевизм та фашизм.

Напередодні Другої світової війни Бочковський опублікував дві праці: «Наука про націю та її життя» та «Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа». Перша вийшла у Львові, натомість друга – у Вінніпезі (бо ні в Чехословаччині, ні в Польщі на той час вона не могла бути надрукована). У першій він у популярній формі виклав свої наукові погляди на соціологію націй. У другій привернув увагу до постаті великого норвезького поета і гуманіста, який на початку XX століття став на захист галицьких українців. Обидві праці Бочковський адресував спеціально українській молоді, щоб у час, коли серед народів Європи «прокинулися старі руйніницькі та дикунські інстинкти, коли повстали нові громадсько-політичні світогляди (більшовизм, фашизм, гітлеризм)», вона не втратила орієнтирів правди і справедливості²³. Ці праці виявились інтелектуальним та політичним заповітом Бочковського – помер він восени 1939 року.

Будують чи руйнують?

У 1932 році Ісаак Мазепа, Панас Феденко і Ольґерд Іполит Бочковський опублікували під псевдонімом «М. Петришин» брошуру «Будують чи руйнують? З приводу діяльності Організації українських націоналістів», в якій піддали гострій критиці діяльність УВО і ОУН. Безпосереднім приводом для видання брошури стала так звана саботажна акція УВО–ОУН з 1930 року (підпали скирт із зерном, знищення сільськогосподарської нерухомості, підрізання електрифікаційних стовпів, розмалювання державних символів), на яку польська влада

²³ Див.: О. І. Бочковський. Б. Б'єрнсон – поневолені народи та українська справа // О. І. Бочковський. Вибрані праці та документи. – Т. III. – Кн. 1. – С. 143–187.

відповідає «пацифікацією», тобто репресивною операцією проти українців Східної Галичини та українських культурних, освітніх і церковних установ. Керівництво ОУН взяло на себе відповідальність за саботажі, натомість всі партії їх засудили, щоправда, в м'якій формі. Політичні партії, ОУН, українська еміграція в Європі й Північній Америці та європейські політики, зокрема британські лейбористи, домоглися винесення цього питання на розгляд Ліги Націй. У постанові від 30 січня 1932 року ЛН засудила каральну операцію польського війська і поліції, виправдавши, однак, польську владу, бо «пацифікація» мала бути відповіддю на «революційну акцію» ОУН²⁴.

Брошура празьких соціал-демократів віддзеркалює протистояння між двома «секторами» в Галичині: «революційним» і «легальним», тобто ОУН і легальними партіями, зокрема УНДО, а також УГКЦ²⁵. Краплею, що переповнила чашу, стала протидія ОУН акції «Українська Молодь Христові», яку в червні 1933 року організував єпископат УГКЦ. До Львова приїхало 50 тисяч молоді, що засвідчило високий авторитет Церкви й особисто митрополита Шептицького. Для широких кіл громадськості справжнім шоком було розкриття (кінець 1933 року) провокаторської ролі в організації Романа Барановського – одного з керівників бойової організації ОУН, що виявився агентом польської поліції. Його прирівняли до Азефа – символу браку ідейності, моралі й провокаторства серед революціонерів²⁶.

Допомогова акція голодуючим на деякий час призупинила протистояння, але воно відновилося в липні 1934 року, коли бойовик ОУН

²⁴ Роман Висоцький. «Чинний виступ» і пацифікація Галичини в 1930 році // Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. – Т. I. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. – С. 5–100.

²⁵ Володимир Кисілевський, директор Українського Пресового Бюро, який відвідав Митрополита Андрея Шептицького у січні 1933, побачив у нього на столі брошуру «Будують чи руйнують». Див.: В. Кисілевський. Щоденник 1931–1939 (готується до друку). Запис від 13 січня 1933 р.

²⁶ Азеф був керівником бойової організації російської партії соціал-революціонерів і агентом царської Охрани. Негативну настанову галицького політикуму щодо терору як методу описав у своєму щоденнику Володимир Кисілевський, переповідаючи суть своєї розмови з головним редактором «Діла», Василем Мудрим: «Опісля говорили про невідповідальність націоналістичної молоді, про витворення в Галичині щось в роді ірландського „гамнема“, який починає тероризувати українське громадянство. Повстає боротьба, яка може нагадувати методами і способом ведення хиба македонську внутрішню боротьбу межи Михайловцями і Протогерівцями» (В. Кисілевський. Щоденник 1931–1939, запис від 13 січня 1933).

убив Івана Бабія, директора Української Академічної гімназії у Львові, в минулому старшину Української Галицької Армії. Мотивом для вбивства була гадана «активна співпраця з поліцією» Бабія. Вбивство рішуче засудив митрополит Шептицький, всі легальні політичні партії і громадські організації. Місяцем раніше інший бойовик ОУН вбив у Варшаві польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, що спричинило масові арешти серед членів організації (було заарештовано кількасот осіб, запідозрених у членстві в ОУН). Враховуючи обидва фактори – засудження скритовбивства як методу боротьби поміж українцями і радикальне послаблення організаційних структур – Євген Коновалець, лідер організації, заборонив проводити будь-які терористичні акції. Наказ виконували аж до його смерті в травні 1938 року.

Автори «Будують чи руйнують?» провели системну критику ОУН – від самоназви аж до політичної орієнтації на італійський фашизм і німецький нацизм. Основним контраргументом для використання в назві організації «націоналісти» було те, що націоналізм є явищем, типовим для всіх народів, які прагнуть до незалежності:

В поневоленім народі всі кляси, всі партії силою обставин є національно, чи коли хочете, “націоналістично” настроєні.

Ця думка є прямим продовженням ідей праць і публіцистики Бочковського.

Далі автори брошури доводили, що ставка ОУН на національну революцію як спосіб відновлення державної самостійності є рішуче передчасною, а тому й шкідливою:

Українська революція має вигляди на успіх тільки в тім разі, коли б революційні заворушення в С.С.С.Р. (в Москві) та в Польщі (Варшава) паралізували або й зовсім знищили на деякий час політичні центри цих держав. За теперішніх обставин ізольоване українське повстання на наших землях було б залите потоками крові української людности і завершилося б ще більшим гнобленням українського народу окупантами.

Бочковський неодноразово доводив, що культ крові і смерті є згубним для будь-якого національного руху:

Народи визволяються не революціями й терором, але систематичною працею, бо “праця, – слушно каже Масарик, – це

самопізнання. Пізнати себе – це працювати... Праця формує характер...". В нашу добу громадської безхребетності, зокрема, дошкульно відчувається брак характеру, що є однією з передумов успішної визвольної боротьби. Культ смерті – це суспільний парадокс, хоч і освячений історичною традицією.

Водночас Бочковський не відкидав необхідності жертви, але був переконаний у тому, що передовсім необхідна цілеспрямована праця:

Може настати час, що його [народу – доп. наше, О. Г., М. Ч.] право на життя доведеться скріплювати кривавим племісцитом смерті, й через те зайве та недоцільно в ім'я романтичного мучеництва знекровлювати передчасно й без справжньої потреби виснажений національний організм. Сотні чи, може, тисячі замкнених у в'язницях ворога найактивнішої молоді – здебільшого як жертви цього юнацького метафізичного романтизму – це невиправданий дефіцит у бюджеті національно-творчої праці. Україна має у своїй традиції забагато могил і смерті. Її кривавий мартиролог жахливий. Чи треба зайве ще його збільшувати?! Небезпечно виховувати молодь винятково в напрямі односторонньої революційної самопожертви, прищеплювати їй в основі помилкову думку, що шибениця – брама до визволення народу, й що в руках ката ключ від неї...²⁷.

Ці думки висловив Бочковський на сторінках «Діла» при нагоді обговорення книжки Масарика. Вони вповні суголосні з посилком «Будують чи руйнують?».

Особливо рішуче автори брошури виступили з приводу терору як методу революційної діяльності:

Терор – це не є ознака сили, але слабости; [...] терористичні акти не усувають і навіть не ослабляють самої системи.

Автори застерігали від діяльності, яка спирається на терор, оскільки вона призводить до національного розбрату:

замість підготовки до революції проти гнобителів починається ворожнеча й боротьба поміж легальними і тайними організаціями того самого народу, і навіть боротьба поміж поодинокими групами терористів.

²⁷ Вибрані праці... – Т. III. – Кн. 2. – С. 553. Першодрук: Героїзм праці та життя (з приводу книги Т. Г. Масарика «Як працювати?») // «Діло». – № 158. – 18.06.1934.

Крім всіх інших небезпек такої тактики, на які вказали автори брошури, вони нагадали також і про те, що підпілля створює сприятливий ґрунт для засилання агентів і провокаторів.

Альтернативою «революційній тактиці» празькі соціал-демократи вважали органічну працю над політичною та економічною організацією українських народних мас:

Це єдиний реальний і доцільний шлях, яким наш народ найшвидше прийде до своєї мети – самостійної держави. Народ неписьменний, народ голодний і несвідомий не визволиться, хоч би була найкраща міжнародня ситуація і хоч би він мав найліпші терористичні організації, що вміють влучно стріляти та кидати бомби.

Із цих позицій, а також на основі аналізу політичної ситуації в Польщі цього періоду вони розкритикували «саботажну акцію» літа 1930 року. На їхню думку, УВО зробило добру послугу Юзефу Пілсудському, який всіма методами боровся тоді з польською опозицією. У такій ситуації, на їхній погляд,

єдина розумна українська політика була: “заклавши руки в кишені”, ждати розвитку подій.

Празькі соціал-демократи не могли знати, що Євген Коновалець таки дотримувався тактики «закладання рук до кишені» і чекання на розвиток подій. Як і не могли припускати, що це не Коновалець був автором політичного сценарію, який тоді було реалізовано. Влітку 1930 року українське підпілля не готувало саботажних акцій, натомість збиралося взяти участь (спільно з УНДО та іншими партіями «легального сектору») у парламентських виборах, запланованих на листопад 1930 року. Галас, який зчинився довкола гаданої «саботажної акції УВО», та проведення «у відповідь» каральної операції військом і поліцією були для Коновальця повною несподіванкою. Поставлений перед фактом, він вирішив скористатися цими подіями для пропагандистської акції серед українців, як і на міжнародній арені²⁸.

Цей казус показує основну проблему аналізу реальної української політики Бочковським і його однопартійцями. Він був відмінно підготовлений до участі в політиці й аналізу політичних і суспільних проце-

²⁸ Роман Висоцький. «Чинний виступ» і пацифікація Галичини в 1930 році // Пацифікація Галичини 1930 року. Документи. – Т. I. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2019. – С. 34.

сів. Він керувався передовсім моральними та етичними принципами, все вимірюючи добром людини і поневоленої української нації. Однак він був емігрантом і членом еміграційної політичної партії, яка в силу зовнішніх обставин (зміни на політичній карті Європи і наростання маргіналізації української лівиці в 1930-их роках) дедалі менше важила на українській політичній сцені.

Бочковський це розумів. Розумів також, що його покоління не змогло домогтися незалежності, тому він сподівався на виникнення нової політичної сили, яка доведе до успішного завершення справу національного визволення. Він розраховував і на появу інтелектуальних сил, які зможуть з новою енергією продовжити те, чому він присвятив понад тридцять років своєї наукової та громадської діяльності. Тому Бочковський з ентузіазмом привітав появу книжки Юрія Липи «Призначення України», назвавши її найцікавішою працею про Україну, яка з'явилася впродовж останніх двадцяти років. Він відкинув тезу Липи про існування «української раси», бо на це «немає відповідних наукових підстав так само, як і для трактування французів, англійців чи німців як раси, а не нації». Водночас він підкреслив відвагу автора, який об'єктивно оцінив значення Української революції 1917–1921 років і позитивну роль українських соціалістів. Передбачаючи, що «історія знову висуває на свій кон Україну й кличе її до нового іспиту», він розумів, що цей екзамен складатиме «головно молодше й молоде покоління». І тому висловив побажання:

Хай же воно це зробить з більшим успіхом для нашої справи, як це могли зробити його батьки двадцять років тому, коли Україна, приспана злими людьми, збудилась окрадена в огні²⁹.

Бочковський позитивно відгукнувся на створення автономної Карпатської України у складі Чехо-Словацької т. зв. Другої Республіки. Його стаття із цього приводу з'явилася на сторінках «Українського Голосу» у канадському Вініпезі.

Все українське населення, – писав він 1 грудня 1938 року, – за українською владою. Особливо вся молодь, що зорганізувалася у „Січах“, яка має бути Національною Гвардією цієї молодшої держави. Вони готові обсадити Карпати – щоб бути на сторожі нових кордонів

²⁹ О. І. Бочковський. Призначення України // О. І. Бочковський. Вибрані праці... – Т. III. – Кн. 2. – С. 821.

Закарпаття й не допустити ворога навіть ціною власного життя. Це мусить нарешті зрозуміти Прага. Адже ж її [Праги – доп. наше, О. Г., М. Ч.] позиції на Закарпатті боронили наші люди, а не москвофіли. Десятки юнаків із Галичини, що втікли з польської неволі, стали до послуг української влади та разом з іншою цивільною людністю рятували державне майно³⁰.

Автор «Вступу до націології» наприкінці життя мав відчуття інтелектуальної та політичної поразки. Особливо тяжким ударом для нього була Мюнхенська конференція 1938 року, коли лідери двох демократичних великодержав, Франції та Великої Британії, погодилися на диктат Гітлера щодо приєднання Судетської провінції до III Райху. Змінились не лише кордони, але і державний лад Чехо-Словацької Республіки. В листі до свого друга Бочковський написав:

Мої кваліфікації вже застаріли на сьогодні, а мій предмет науково так збанкрутував у зв'язку з останніми подіями в Європі, що не знати, як його викладати...³¹

Читаючи наукові праці, есеї та публіцистику Бочковського, варто пам'ятати про обставини останнього етапу його життя, коли справи, яким він присвятив життя і на які орієнтувався, здавалося б, зазнали поразки. Чехословацька демократія повністю віддала себе союзові з СРСР, що не врятувало Чехословаччини як держави, покинутої напризволяще західними демократіями. У Центральній-Східній Європі не залишилося жодної держави з демократичним політичним устроєм. Здавалося, що після упадку Карпатської України в середині березня 1939 року на довгі роки щезли будь-які надії на незалежність України. Тим більше, що 23 серпня 1939 року «сіямські близнюки» – Гітлер і Сталін – домовилися про поділ Центральної Європи і початок нової світової війни.

Західна Європа, яка відродилася з попелу Другої світової війни, стала територією добробуту і високих соціальних стандартів завдяки

³⁰ О. І. Бочковський. За кулісами подій на Закарпатті. Спеціальний лист з Праги до «Українського Голосу» // О. І. Бочковський. Вибрані праці... – Т. III. – Кн. 1. – С. 423.

³¹ Лист О. І. Бочковського до В. Сапідського від 26 жовтня 1938 р. Цит. за: Ірина Каневська. Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії // О. І. Бочковський. Вибрані праці... – Т. I. – С. 97.

реалізації ідеї Welfare State – держави загального добробуту. Це був найбільш надійний спосіб її захисту від комунізму, а також від можливих нових змагань державних націоналізмів, що неминуче призвело б до нової війни. В основу ідеї держави загального добробуту лягли програмні ідеї як соціалістів, так і консерваторів (християнські демократи), а також лібералів. Об'єднану Європу (сьогодні – Європейський Союз) почали будувати християнські демократи, які в соціальній сфері чимало запозичили з програмних постулатів соціал-демократів. Зрештою, в 1950–80-их роках у багатьох європейських країнах християнські демократи чергувалися при владі із соціал-демократами, розбудовуючи державу загального добробуту.

Ольґерд Іполит Бочковський був чи не єдиним українським інтелектуалом, який ще у 1930-их роках системно представив необхідність саме такого напрямку розвитку Європи. Він переконував, що демократії не можна звести до самих лише процедур обиравання влади, бо демократичним – тобто соціально справедливим – має бути весь державний і соціальний лад. В іншому випадку фундамент, на якому збудована демократична система, виявиться занадто слабким, а демократія буде постійно загрожена наступом авторитаризму і тоталітаризму. Ці ідеї були надзвичайно актуальними не лише у 1920–30-их роках, коли Бочковський їх артикулював, але залишаються ними й сьогодні. І подив викликає те, що в українському інтелектуальному дискурсі та в українській політичній думці минулих сімдесяти років ця частина його інтелектуальної спадщини повністю відсутня.

ПОДЯКИ

Висловлюємо вдячність Ксені Кебузинській за надання електронних копій статей та інтерв'ю Бочковського з канадської української преси, а також за цінні вказівки про чеські збірки. Радомиру Мокрику дякуємо за пошуки документів і фотоматеріалів у тій частині архіву Української Господарської Академії, яка зберігається в архіві міста Лиса над Лабою (Чехія). Роман Висоцький люб'язно поділився з нами копією статті «Голод на Україні», віднайденій в архіві Польського Інституту ім. Сікорського в Лондоні.